

Tyrlík, Mojmír

Morální vývoj v současných psychologických přístupech

In: Tyrlík, Mojmír. *Morální jednání*. Vyd. 1 V Brně: Masarykova univerzita, 2004, pp. 14-34

ISBN 8021035358

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123503>

Access Date: 08. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Morální vývoj v současných psychologických přístupech

Již v úvodu jsme naznačili, že při pojednání tématu morálního jednání nelze pominout zejména tři psychologické systémy: Kognitivně konstruktivistický přístup, sociálně kognitivní teorii nebo teorii sociálního učení a v neposlední řadě psychoanalýzu. Každý z těchto systémů přistupuje k tomuto tématu z hlediska jeho pojmových a metodologických dominant. Přesto jednotlivé teorie v rámci těchto tří paradigmat vykazují určité znaky vzájemného ovlivnění.

Jakýkoliv pokus o integraci pojmů, které jsou dominantní pro tyto systémy, se nutně musí vyrovnat s významnými fakty, zjištěnými a zakotvenými s rámci těchto systémů. To je také cílem a účelem našeho přehledu těchto přístupů. Nesnažíme se o vyčerpávající kompilaci různých řešení v rámci jednoho, druhého nebo třetího systému, ale o hledání návaznosti jednotlivých konstruktů, a to, pokud možno, v návaznosti na data, z nichž byly odvozeny nebo která je empiricky potvrzují.

Kognitivně – vývojový přístup

TEORIE KOGNITIVNÍHO VÝVOJE J. PIAGETA

Jean Piaget je autorem významné teorie morálního vývoje (Piaget, 1968). Přesto se budeme v úvodu této kapitoly nejprve zabývat jiným tématem jeho práce – vývojem inteligence, který sice sám Piaget s morálním vývojem teoreticky nespojoval, ale který měl zásadní odezvu v práci dalších významných badatelů. Jean Piaget (1970) položil ve dvacátých a třicátých letech základy konstruktivistického přístupu k poznávacím procesům. Vyšel z vymezení psychologie vůči formální logice a kritiky důsledně nekonstruktivistického chápání vnějšího původu univerzální logickými pozitivisty (srovnej Russel, 1993). Předpokládal, že logické operace jsou výsledkem individuální aktivity, a nikoliv již hotovou součástí univerza, kterou může člověk vnímat současně s vnímanými objekty. Vývoj myšlení je postupným rozvíjením kvalitativně vyšších myšlenkových operací. Řešení těchto ontologických a gnozeologických problémů je důležitou premisou pro teorii inteligence a kognitivní teorii obecně.

„Logika je axiomatika rozumu a psychologie inteligence je experimentální věda o něm“ (Piaget, 1970, s 29).

Do určité míry jeho přístup potvrzují novější výzkumy syllogismu. Výzkumné závěry (např. Luria, 1976, Johnson-Laird, 1983, Johnson-Laird, Bara, 1984), ale také starší práce například R. Woodworth a S. Sellse ukázaly značné nepřesnosti v usuzování, které byly způsobeny v průběhu mentálního zpracování komplexního obsahu – modelu, a to předností významové koherence úsudku před formální správností odvozování, souladem s vlastní zkušeností nebo přesvědčením, ale také preferencí souladu mezi první premisou a úsudkem z hlediska užitého kvantifikátoru a pozitivní nebo negativní formulace.

Piagetův přístup je založený na rozlišení myslí a „světa“, v němž se jedinec adaptuje. Vyjádřeno metaforou, z klasického hlediska naše poznání „odpovídá“ (match) vnějšímu světu, z Piagetova konstruktivistického pohledu jsou naše mentální modely vhodné, odpovídají naší zkušenosti (fit our experience) (von Glasersfeld, 1984). Dítě konstruuje mentální model skutečnosti na základě své zkušenosti a v souladu s touto zkušeností. Uplatňuje přitom dva postupy – aktivní asimilaci vnějšího prostředí a pasivní akomodaci vůči tomuto prostředí. Jakmile je takový model vytvořen, dítě asimiluje svou zkušenost vůči tomuto modelu. Postupně ovšem narůstá počet případů, kdy tento model nevyhovuje zkušenosti. Tyto diskrépance mezi modelem a zkušeností jsou eliminovány v procesu akomodace – tedy přizpůsobení mentálního modelu zkušenosti spojené s vnějšími objekty. Procesy asimilace a akomodace neprobíhají samoučelně a izolovaně, ale v procesu cílesměrného řízeného jednání (Carpendale, 1997).

Oba procesy směřují k dosažení stavu rovnováhy (equilibria). Equilibrium je jedním ze základních pojmů, které Piaget používá k vysvětlení funkční nebo systémové komplexnosti (funkce jednotlivých prvků kognitivní struktury má smysl zkoumat jen z hlediska transformací struktury jako celku). Dosažení rovnováhy je z hlediska systému nutností, které je podřízen jeho celkový vývoj i dílčí popsitelné transformace.

Rovnováha je již z definice na každé úrovni dynamická a vratná. Směřuje od nižší, nehotové a nekompletní rovnováhy k vyšší, stabilnější. Přitom je schopna asimilovat nové prvky a uspořádat se v průběhu vývoje do hierarchických struktur (Piaget, 1970). Každá vyšší struktura zahrnuje elementy nižších, ale transformuje je tak, aby vyhovovaly vyšší, stabilnější rovnováze. Z hlediska kvalitativního vývoje operací rozlišuje čtyři úrovně:

SYMBOLICKÉ PŘEDPOJMOVÉ MYŠLENÍ	CCA	1,6/ 2 – 4 ROKY
NÁZORNÉ MYŠLENÍ		4 – 7/8 LET
KONKRÉTNÍ OPERACE		7/8 – 11/12 LET
FORMÁLNÍ OPERACE		11/12 –

Rozvoj symbolické funkce v první fázi spočívá v postupném odlišení označovaného a označujícího, tedy objektu (nikoli ještě pojmu) a slova (znaku) nebo symbolu. Jazyk je ovšem dítěti ještě z velké části nedostupný. Vnější svět, jehož sociální dimenzi ještě není sto postihnout, si autocentricky přizpůsobuje.

Druhé období je charakteristické již vytvářením pojmů, ale operace s nimi probíhají doposud na názorné úrovni.

Teprve na třetí úrovni dochází k utváření relací mezi jevy a třídami jevů, k pojetí tranzitivnosti, adice a multiplikace, ale opět spíše na názorné úrovni. Myšlení se postupně odpoutává od jedinečných stavů objektu a zaměřuje se více na průběh jeho transformací.

Ustanovení vrcholné rovnováhy ve čtvrtém stádiu je charakterizováno odpoutáním operací od skutečných objektů k formalizovaným obsahům. (Piaget, 1970).

Piaget (1968) se vyhnul explicitní aplikaci vývoje těchto struktur na morální vývoj. Z konstruktivistického hlediska není zcela oprávněné předpokládat nezávislost obecných struktur jednotlivých stupňů na obsahu (Carpendale, 1997). Přesto jak usuzování obecně, tak i usuzování zdůvodňující řešení morálních situací, mají společného jmenovatele v posunu od konkrétního k abstraktnímu, od autocentrismu k perspektivě druhé osoby. Podobně jako z hlediska vývoje inteligence, také v tomto případě je kladen důraz na jednání – v tomto případě na jednání ve významných interakcích, na jejichž základě a s ohledem na úroveň kognitivního vývoje se utváří vztah. Piaget popisuje dvě obecné úrovně vztahu – podřízení a spolupráci v rovnosti. První je charakteristická pro dětství a nerovnovážený vztah k rodičům, druhá se rozvíjí v adolescenci a vyjadřuje vztah k vrstevníkům. Reálně je ovšem každý konkrétní vztah kombinací obou obecných typů (Piaget, 1968).

Piaget ovšem studoval morálku dětí v prvé řadě empiricky, a to jednak z hlediska jejich vztahu k autoritám, jednak z hlediska jejich pojetí spravedlnosti. Rozlišil období heteronomní (cca od 5 – 11 let) a autonomní morálky (cca od 11 let). V heteronomním období se dítě řídí pravidly, která jsou stanovena vnější autoritou. Pro tyto děti byly podstatné důsledky činů, nikoli jejich záměry.

Moral realism possesses at least three features. ...duty as viewed by moral realism, is essentially heteronomous. ... moral realism demands that letter rather than spirit of the law shall be observed. ...moral realism induces an objective conception of responsibility. (Piaget, 1968, s. 106)

Porovnáme-li toto stádium s věkově odpovídajícím vývojem inteligence, je myšlení dítěte plně vázáno na konkrétní objekt nebo čin, který autocentricky spojuje s důsledky pro jeho osobu, později, v období konkrétních operací, kdy je schopno provádět logické operace na konkrétních předmětech nebo představách, se pro ně také provinění vůči konkrétní normě vydané konkrétní autoritou (příkaz

otce) a trest stávají protíváhami (ve fyzikálním smyslu) zachovávajícími konstantní spravedlnost (Shaffer, 2000).

V autonomním stádiu je myšlení dítěte již abstraktní. Více pracuje s pojmy a kategoriemi, takže je schopno diferencovat mezi významností různých přečinů nikoliv jako konkrétních aktů, ale jako kategorií. Trest již nebere jako nutnou protiváhu přestupku. Nahrazení autocentrické perspektivy perspektivou druhé nebo třetí osoby přenáší posouzení míry špatnosti přestupku z jeho důsledků na záměr. Dítě je schopno více porozumět sociálnímu původu, časovosti a relativitě stanovených norem, stejně jako relativitě trestu. Hlavními znaky autonomní morálky jsou rovnost, vzájemný respekt a reverzibilita.

...a morality of co-operation and autonomy... is unfortunately much more difficult to study. ... We must now go further, and penetrate into the child's actual consciousness. (Piaget, 1968, s 195)

...the sense of justice, though naturally capable of being reinforced by the precepts and the practical example of the adult, is largely independent of these influences, and requires nothing more for its development than the mutual respect and solidarity which holds among children themselves. ... And as the solidarity between children grows we shall find this notion of justice gradually emerging in almost complete autonomy. (Piaget, 1968, s. 195 – 196)

Autonomní morálka tedy není založena na zprostředkování zkušenosti nebo naučení pravidel, ale na zkušenosti v rovnosti s jinými, ve věku adolescenta především s vrstevníky. Uplatnění této zkušenosti vyžaduje jak schopnosti abstrakce a konkretizace, které je dítě schopno aplikovat na posuzování interpersonálních situací, tak také přechod od egocentrismu k perspektivě druhé osoby.

Mutual respect is, in a sense, the state of equilibrium toward which unilateral respect is tending when differences between child and adult, younger and older are becoming effaced, just as co-operation is the form of equilibrium to which constraint is tending in the same circumstances. (Piaget, 1968, s. 90)

Piagetův přístup přinesl do psychologie morálky, respektive pro koncept morálního jednání několik významných podnětů, a to jak přímých, tj. takových, které v této oblasti aplikoval sám Piaget, tak nepřímých, tedy takových, které byly jeho následníky na téma morálky aplikovány odjinud.

Mezi hlavní „přímé“ podněty musíme počítat:

- dynamiku adaptačního mechanismu
- koncepcí heteronomie a autonomie

- koncepci vývoje nerovnováhy a rovnováhy ve vztahu vyjádřenou v kategoriích respekt, svoboda a vzájemnost

Mezi „nepřímé“ podněty musíme počítat:

- kognitivní konstruktivismus
- vývojovou teorii inteligence

TEORIE VÝVOJOVÝCH STÁDIÍ LAWRENCE KOHLBERGA

Na Piagetovo dílo navázal Lawrence Kohlberg, v současnosti patrně nejcitovanější psychologický teoretik morálky. Přestože Kohlberg převzal kognitivně – konstruktivistický přístup, v mnoha směrech užil Piagetových konstruktů způsobem, jemuž se Piaget záměrně vyhýbal. Kohlberg odmítl Piagetova stádia autonomie a heteronomie jako nedostatečně konzistentní vývojová stádia, stejně jako Piagetův důraz na sociální vztahy (Emler, 1998). Oproti tomu zdůraznil propojenost vývojových stádií morálky na kognitivní vývoj, který v jeho teorii tvoří z hlediska morálního vývoje nutnou podmínku. Vyzvedl funkci stavu rovnováhy (ekvilibria), kterou Piaget používal z hlediska morálního vývoje pouze „in a sense“. Stanovil dvě podmínky pro morální vývoj, které se ovšem neuplatňují hned na nejnižších stádiích:

- překonání autocentrismu a přijetí role druhého
- uplatnění principu spravedlnosti a čestnosti.

Obě můžeme najít již u Kanta (Kohlberg, 1973). Zejména uplatnění druhé z nich se stalo předmětem sporu o zobecnitelnost jeho závěrů (Gilligan, 1982).

Kohlberg převzal pro svá stádia morálního vývoje tři znaky Piagetova modelu kognitivní struktury:

- invariantní pořadí (následnost)
- ireverzibilita (nevratnost)
- obecnost (structured wholes)

... individuals are consistent in their stage of moral reasoning regardless of the kind of dilemma presented to them, regardless of the moral issue on which a subject must take a stand.
Kohlberg, 1982, s.117

Mezi vývojem kognitivní struktury v Piagetově pojetí vývoje inteligence, a Kohlbergovým pojetím vývoje morálního usuzování je zásadní rozdíl:

- Zatímco prakticky celá populace dosáhne kognitivního vývojového stádia formálních operací,
- vývojově nejvyššího postkonvenčního stádia morálního usuzování dosáhne jen omezená část populace.

Kohlberg také užil jiným způsobem konstrukt equilibrium. Popsal morální vývoj jako tři úrovně rovnováhy ve vývoji struktury (Kohlberg, 1973¹). Každá úroveň je rozčleněna do dvou stádií.

Prekonvenční úroveň

Na této úrovni je dítě vnímavé vůči kulturním pravidlům. Chápe označení dobré – zlé, správné – špatné, ale interpretuje je buďto z hlediska fyzikálních nebo hédonistických konsekvencí jednání (trest, odměna, získání přízně) nebo z hlediska fyzické síly toho, kdo určité pravidlo vyhlásil nebo označil něco jako dobré či zlé.

Stupeň 1: Orientace na trest a poslušnost

Správné nebo špatné jednání je určeno jeho fyzickými důsledky bez ohledu na to, jakou hodnotu tyto důsledky mají. Vyhnutí se trestu a nekritické podřízení (fyzické) síle jsou oceňovány jako správné samy o sobě, a nikoliv jako prostředky podporující morální řád (to odpovídá stupni 4).

Stupeň 2: Instrumentálně – relativistická orientace

Jednání je dobré, jestliže je prostředkem pro uspokojení vlastních potřeb a někdy také potřeb jiných lidí. Mezilidské vztahy jsou chápány jako obchodní vztahy. Spravedlnost, reciprocita a rovnost (equal sharing) jsou účelově interpretovány z hlediska fyzické síly. Reciprocita není založena na loajalitě, vděčnosti nebo spravedlnosti, ale na výměnném obchodu vzájemných protislužeb.

KONVENČNÍ ÚROVEŇ

Na této úrovni je správné (takové jednání), které obhajuje zájmy rodiny, skupiny nebo národa, bez ohledu na jeho bezprostřední a patrné důsledky. Tento postoj nevyjadřuje pouze konformitu, ale přímo loajalitu vůči tomu, co se očekává od jednotlivce (conformity to personal expectations) a vůči společenskému řádu. Je to postoj aktivního udržování, podpory a obhajoby řádu, který vyžaduje identifikaci s osobami a skupinami, které jsou spojeny s tímto řádem.

¹ Vymezení jednotlivých úrovní a stupňů doznalo v publikacích z osmdesátých let drobné úpravy.

Stupeň 3: Orientace na interpersonální soulad aneb „hodný chlapec, milé děvčátko“.

Dobré je takové chování, které jiní lidé schvalují, těší je a pomáhá jim. Je vysoce konformní vůči stereotypu „normálnosti“. Chování je posuzováno na základě úmyslu. Nejvyšší význam mají dobré úmysly. Jedinec je oceňován za pěkné chování.

Stupeň 4: Orientace na „zákon a řád“

Orientace na autoritu, pevné normy a udržení sociálního řádu. Správné chování spočívá v plnění povinností, prokazování úcty vůči autoritám a udržování stávajícího řádu pro něj samotný.

Postkonvenční úroveň

Na této úrovni je patrné úsilí vymezit si hodnoty a principy, které jsou platné a aplikovatelné nezávisle na autoritě skupin nebo osob, které jsou jejich nositeli a nezávislé na vlastním vymezení jedince vzhledem k těmto skupinám.

Stádium 5:

Orientace na zákony platné na základě sociální úmluvy – obecně s utilitárním podtextem. Správné jednání je vymezeno obecnými lidskými právy a normami, které byly kriticky zhodnoceny a odsouhlaseny v rámci celé společnosti. Jedinec si je vědom relativnosti osobních hodnot a názorů. S tímto vědomím koresponduje důraz na dodržení procedurálních pravidel pro dosažení konsensu. Mimo toho, co je ústavně a demokraticky odsouhlaseno záleží „správné“ na individuálních hodnotách a názorech. Výsledkem je důraz na zákonné řešení, ovšem s možností změny zákona v souladu s racionální pojetím sociálního užítku (oproti tendenci konzervovat stávající stav a zákon, jako ve stádiu 4). Mimo oblast vymezenou zákonem vyplývají individuální závazky ze svobodného ujednání a souhlasu. Toto je „oficiální“ morálka vlády a ústavy USA.

Stádium 6:

Orientace na univerzální etické principy. Správné jednání je založeno na volbě svědomí vztaheně k uplatnění autonomně zvoleného etického principu splňujícího (appealing) podmínku logické ucelenosti, univerzality a konzistence. Takové principy jsou abstraktní a univerzální (např. zlaté pravidlo, kategorický imperativ), nejde o konkrétní morální pravidla jako je např. desatero. V jádru jde o univerzální principy spravedlnosti, reciprocity a rovnosti lidských práv a ohled na lidskou důstojnost jednotlivce.

V této práci nám nejde o to, přidat se k celé řadě kritiků nebo apologetů Kohlbergova přístupu. Naším cílem je zhodnotit místo, které má jeho model, vázaný

na preskriptivní morální usuzování (jak by to mělo být), v rámci mnohem širšího procesu jednání, který pracuje se základní otázkou *jak to je* a *jak by to bylo*. Této odlišnosti si byl konečně velmi dobře vědom také Kohlberg, když ve svém komentáři ke kritikám svého modelu uvádí:

The key to the isolation and classification of moral judgement structure, we thought, was to hold a single-minded focus on reasoning about prescriptive moral judgement (judgement of should or ought) as distinct from the descriptive reasoning and judgement (judgement of would) which appears in real life decision-making interviews, such as Carol Gilligan.

Kohlberg, 1982, s. 514

Tím se jistě mohou vysvětlit některé námitky a empirická zjištění stojící proti tomuto modelu jako nepochopení jeho pojmového vymezení, neboť část kritiky (C.Gilligan, C. Card, L.J. Walker, O.Flanagan) skutečně předpokládá posouzení anticipovaného řešení reálné životní situace. Tato nezávislost na obsahu je ale sporná. Na jedné straně Kohlberg předpokládá a dokládá podobné morální zdůvodnění u lidí různého pohlaví, kultur a sociálního postavení (Kohlberg, 1982), na straně druhé jsou tyto struktury založeny (a uplatňují se) na zkušenosti jedince v sociálním prostředí, které jistě není nestrukturované a bezvýznamové. Jak už jsme uvedli, na rozdíl od vývoje inteligence, je zde oprávněná pochybnost o nezávislosti těchto struktur na morálních obsazích (viz dále), kterou konečně sdílel již Piaget.

Pokud je ale tato struktura do určité míry nezávislá na obsahu, pak stále zůstává nevyřešen další teoretický problém: Jsou-li jednotlivá stádia skutečně spíše vnitřními strukturami, které umožňují – z hlediska jedince – optimální řešení určité kategorie nebo všech situací, jak a čím je pak kognitivně jejich uspořádání a transformace podmíněna? Pokud by stádia a stupně morálního vývoje byla skutečně určena nějakou kognitivní strukturou, která je (po splnění podmínek, tj. dosažení abstraktního a formalizovaného myšlení) nezávislá na vývoji kognitivních funkcí, a současně se také nejedná pouze o převzatá sociální pravidla a normy, pak je třeba najít buď specifické kognitivní příčiny tohoto vývoje, nebo funkce kognitivního systému, které umožňují vysvětlit jeho transformace. Kohlberg však sám uvádí, že průběh vývoje odvodil spíše intuitivně:

When I started analysing moral dilemma interviews in 1958, I tentatively hypothesised moral stages of justice and elaborated the hypothesis by saying that the stages are „ideal types”, nor identified structures. Since that time our longitudinal data now allow us to treat justice stages as more than hypothetical insofar as the data has not been disconfirming. Kohlberg, 1982, s.515

Další významný problém tohoto modelu spočívá v jeho nejednotné logické konstrukci. Zatímco první a druhá úroveň byly odvozeny empiricky, třetí úroveň byla konstruována logicko – deduktivně. Předlohou pro odvození této úrovně (nebo finální kognitivní struktury) morálního usuzování se mu staly normativní teorie morálních filosofů, I. Kanta a zejména Johna Rawlse. Oprávněnost tohoto postupu se opírá o přesvědčení, že normativní teorie morálních filosofů jsou sofistickou reflexí jejich morálního usuzování a v důsledku jejich zkušenosti. Vztah psychologických – empirických a filosofických – normativních teorií považuje za izomorfní. Stádia, která jsou z hlediska psychologické vývojové teorie vyšší jsou také více morálně přiměřená z hlediska etické filosofie.

While moral philosophical criteria of adequacy of moral judgement help define a standard of psychological adequacy of moral judgement help define a standard of psychological adequacy or advance, the study of psychological advance feeds back and clarifies these criteria. (Kohlberg, 1973, s. 633)

Normativní vymezení nejvyšších morálních kategorií sice poskytuje sofistickované východisko pro výklad rozhodování ve spleti velmi divergentních zájmů, které jsou váženy principy jako spravedlnost, rovnost, solidarita, lidská práva atd., ovšem empiricky se ukazuje, že této univerzalizované úrovně dosahuje jen velmi malá část populace. V longitudinální studii morálního usuzování dosáhlo hraniční úrovně 4/5 pouze 13 % zkoumaných osob a čisté úrovně 5 dosáhli pouze jedinci (Colby, Kohlberg, Gibbs, Liberman, 1983). Ve své souhrnné práci Kohlberg (1984) již podmiňuje dosažení vrcholného šestého stupně, který, jak jsme uvedli, splňuje Kantův požadavek reverzibility a univerzality, eticko filozofickým a logickým vzděláním, případně připouští dosažení této úrovně jedinečnými morálními vůdci. Dokonce i ve skupině významných morálních filosofů, kteří řešili Heinzovo dilema, bylo zdůvodnění na stupni 5 častější než na stupni 6 (Kohlberg, 1973).

Our notions of moral philosophic adequacy derive, then, from the notion of moral theories are derive from the natural structures we term „stages“. The structures are „natural“, not in the sense of being innate, but in the sense of being the sequential results of processing moral experience, not derivative from particular teachings or particular moral ideologies and theories. In this sense notions of natural rights, social contract, and utility are „natural structures“ emerging in non-philosophers from reflection upon the limits of customary morality in very varied cultural and educational circumstances. (Kohlberg, 1973, s. 634)

Povaha těchto struktur je velmi podobná povaze Piagetova „sense of justice“ (viz výše) v autonomním stádiu.

Struktury charakterizující jednotlivá stádia můžeme zjednodušeně označit (v souladu s autorem) jako užitek, sociální smlouvu a přirozená práva. Pro lepší porozumění můžeme jednotlivá stádia vymezit z hlediska dominant reprezentace určité situace:

- autocentrické – ohniskem reprezentace je samotný jedinec a jeho potřeby.
- sociocentrické – ohniskem reprezentace je jedinec jako člen konkrétní skupiny nebo tato skupina samotná
- univerzalistické – ohniskem reprezentace jsou přesvědčení a hodnoty

Kohlbergův cíl dosáhnout univerzálních, na kultuře, skupinové příslušnosti a pohlaví nezávislých vývojových stupňů byl zpochybněn hned z několika hledisek.

- **kulturní univerzalita** – námitky vycházejí zejména z porovnání „individualistické“ euroamerické kultury a vysoce kolektivistických kultur. Lidé v kolektivistických společnostech, kteří kladou důraz na sociální harmonii a staví dobro společnosti nad dobro jednotlivce se z Kohlbergova hlediska jeví jako konvenční, ale přitom mají vypracovány vysoce sofistikované pojmy spravedlnosti (Snarey & Keljo, 1991).

Tato námitka je velmi závažná, jestliže bychom předpokládali, že dosažení jednotlivých vývojových úrovní je výhradně vysvětlitelné vývojem kognitivních procesů. Představme si modelovou kulturu, v níž by zcela chyběl jeden aspekt vztahu mezi jedincem a společností, a to pojetí „jedince v kontrapozici vůči společnosti“ (já versus oni [my]). Přitom by byl na sémantické i behaviorální úrovni vysoce propracován vztah „jedinec jako součást společnosti“ („inkluze“ $\text{já} \subset \text{my}$) nebo „jedinec jako reprezentanta společnosti“ („holistická ekvivalence“ $\text{já} = \text{my}$).

Jedinec v takové společnosti má vrcholně vyvinuto abstraktní myšlení, a přitom je vysoce vnímavý vůči sociálním interakcím i normám ve společnosti, ale v porovnání s průměrným Evropanem si nemůže vytvořit kognitivní schémata vyjadřující kontrapozici mezi ním a společností, protože v takové společnosti se nevyskytují pojmy, které by tuto formu vztahu vyjadřovaly, ani zkušenost, která by na ně odkazovala (a naopak).

Není ale třeba pro takové zjištění opouštět „starý kontinent“. Je známo, že Sokrates by dosáhl pouze 5. stupně.

- **univerzalita vzhledem k pohlaví**

Vymezení třetí, nejvyšší úrovně morálního vývoje a zejména jeho šestého stupně na základě uplatnění univerzálních principů postulovaných morálními filosofi ne-

přineslo pouze teoretické problémy, o kterých jsme se zmínili výše, ale také velmi praktické komplikace – vpravdě typické pro naši dobu. Zatímco Kohlberg od počátku své vědecké práce viděl vrchol vývoje morálního usuzování v dosažení spravedlnosti odvozené od rovnosti a reciprocity, jeho spolupracovnice usoudily, že pro ženy je tento přístup k morálnímu usuzování nepřijatelný a diskvalifikující. Na základě kritiky skutečnosti, že původní Kohlbergův soubor, na němž vlastně validizoval svůj vývojový model, byl tvořen výhradně chlapci a na základě analýzy obsahu výpovědí žen, odvodila Carol Gilligan (2001), že ženské morální usuzování je ve své podstatě jiné než mužské. Je, v porovnání s muži, určeno mnohem více vztahy a méně principem spravedlnosti. V Kohlbergových kategoriích ženy uváděly 3. stupeň, kde je řešení morální situace podpořeno souhlasem skupiny, která často představuje skupinu lidí s podobnou zkušeností, která jim umožňuje vzájemné porozumění záměrům i jednání. Oproti tomu muži uváděli vyšší stupeň 4, kde správné řešení je podepřeno souladem s neosobním řádem. V menší míře byla u mužů čtenější také zdůvodnění na postkonvenční úrovni. Aniz bychom odmítali oprávněnost některých teoretických a metodologických námitek, nemůžeme v tomto rozdílu mezi pohlavími nevidět jeden z důvodů nespokojenosti žen s tímto hierarchickým systémem kategorií.

Koncepce morálky lidských práv založená na univerzálních principech (5. a 6. stádium Kohlbergovy stupnice) funguje tehdy, pokud dospějeme k objektivně uspokojivému a spravedlivému řešení morálních dilemat, na němž by se mohly shodnout všechny racionální osoby, zatímco koncepce morálky odpovědnosti se soustřeďuje na nedostatky každého konkrétního řešení a popisuje konflikty, které přetrvávají. ... morálka odpovědnosti se jeví z mužské perspektivy jako bezvýhodná a difúzní, protože trvá na kontextovém relativismu. (Gilligan, 2001, s. 50)

Gilliganová vypracovala vlastní výzkumnou metodiku, která ovšem sledovala primárně mnohem více empirické zdroje rozdílů mezi muži a ženami, nežli konkrétní teoretický problém. Zatímco Kohlberg, jehož cílem bylo postihnout morální usuzování v „čisté“ podobě (nezávislé na reálné situaci a jednání jedince), formuloval otázky v podobě „co by měl udělat“ a jeho situace nazývaná Hainzovo dilema (viz dále) je relativně vzdálená běžné zkušenosti většiny lidí, Gilligan (1982) formulovala situaci reálně „co udělá“, neboť její respondentky aktuálně řešily své skutečné dilema v souvislosti s interrupcí. Aniz bychom a priori popírali psychické rozdíly mezi muži a ženami, souhlasíme s Kohlbergem, že její ženské respondentky mnohem více popisovaly při řešení svého dilema vztahy právě proto, že reprezentace situace potratu je na reálných vztazích založena mnohem více nežli v případě vztahů hypotetických osob v hypotetické situaci Hainzova dilema. Usuzování o potratu ovlivňují jak reálné vztahy s partnerem, rodiči, přáteli atd., tak v neposlední řadě také reálný vztah

vůči reálnému počatému dítěti. Pravdě blíže je tedy spíše tvrzení, že odlišnost mužů a žen vyplývá nejen z uplatnění principu odpovědnosti v „ženské morálce péče“ a principu spravedlnosti v „mužské morálce“, ale primárně z různých vztahů, do nichž jedinci vstupují (Card, 1997).

Přes rozdíly v metodice, ať již jde o prezentovanou situaci nebo zpracování výpovědí, můžeme konstatovat velmi významné podobné znaky ve struktuře jednotlivých stádií² u obou modelů v jejich empiricky podložené části (úroveň I a II). Model C. Gilligan (1982) je oproti našemu přehledu členěn ještě podrobněji na „přechodové“ fáze.

- Nejjednodušší konstrukce rozhodnutí o interrupci se zaměřuje na já. Tato obava je pragmatická, neboť jde o přežití. Žena se soustřeďuje na péči o sebe, protože cítí, že je úplně sama.
- Podle druhého hlediska se morální úsudek opírá o společně sdílené normy a očekávání. V tomto okamžiku vývoje žena přejímá společenské hodnoty, a tím potvrzuje svůj nárok na členství ve společnosti. Záleží jí především na konsensu o tom, co vlastně znamená být dobrá. Vždyť její přežití teď závisí na přijetí od ostatních.
- Péče se stává univerzálním imperativem, osobně zvolenou etikou zprostřednou konvenční interpretace, takže nyní lze celé dilema postavit způsobem, který umožňuje přijmout odpovědnost za volbu.

Význam vlastní odpovědnosti pro vztahovou situaci „interrupce“ a specificky pro ženy potvrzuje také náš výzkum (Tyrlík & Macek, 2000). U dívek jsme zjistili souvislost mezi preferencí zdůvodnění na I. a II. úrovni a místem kauzality, která ukazovala výrazně self-defenzivní tendenci, zatímco u zdůvodnění III. úrovně jsme těsný vztah nezjistili (viz více v komentáři k výzkumu v kapitole reprezentace kauzality).

Ačkoliv je v souvislosti s ženskou morálkou zdůrazňován termín péče (care), bylo by asi méně zavádějící používat v češtině termín starost (o někoho), protože se jedná o „odpovědnost za někoho konkrétního“ tedy „odpovědnost ve vztahu“. Oproti tomu je spravedlnost často chápána jako neosobní nebo nadosobní. Spravedlnost vůči péči tak může být chápána jako vysoce abstraktní a univerzální kategorie proti vyjádření zcela konkrétního vztahu. Kohlbergova škála může být mimo jiné charakterizována jako škála od osobního, přes neosobní k nadosobnímu. Tato dimenze může odpovídat kognitivnímu procesu morálního usuzování, který v návaznosti na vývoj myšlení směřuje od konkrétního k abstraktnímu, od jedi-

² Termín stádium je zde patrně odlišný od Kohlbergova vymezení. Není zcela zřejmé, zdali Gilliganová hierarchizuje jednotlivá stádia.

nečného k obecnému nebo od autocentrického k univerzalistickému. Jestliže Gilliganová vnesla do uvažování o morálce osobní a jedinečné z jiného pohledu, pak nepřinesla novou dimenzi, pouze nepřímou upozornila, že jedinečné a obecné netvoří dva póly kontinua, ale dvě komplementární entity, které se na různé úrovni komplexního procesu, z našeho pohledu jednání, neustále stýkají a prolínají.

Ačkoliv je heteronomie a autonomie jako vysoce relevantní dimenze morálního usuzování přímo vřelena do rozlišení II. a III. úrovně morálního usuzování, má toto vymezení teoretická i empirická úskalí. Jedním z nich je již výše zmíněná příliš nízká relativní četnost jedinců na autonomní (postkonvenční) úrovni rozhodování, která neodpovídá teoretickým předpokladům. Z empirického hlediska je problematické zásadní zúžení diskriminační síly Kohlbergovy škály, na niž se naprostá většina dospělé populace nachází na stupni 3. a 4. (srovnej Colby, Kohlberg, Gibs & Lieberman, 1983). Zatímco kvalitativní přechod od první ke druhé úrovni je vysvětlitelný vývojovými změnami, třetí úroveň morálního vývoje, od předcházející opět kvalitativně odlišná, již patrně není přirozenou součástí ontogeneze organismu, ale racionální rekonstrukcí postkonvenčních morálních znalostí, které jsou již intuitivně uplatnitelné na konvenční úrovni (Gibbs, 1979).

Tento teoretický nedostatek autoři vyřešili doplněním stávající II. úrovně o autonomní mezistupně (Kohlberg, 1984), takže ke stávajícímu 3 a 4 stupni (v novém označení 3A a 4A) připojili autonomní stupně „B“. Uplatnění konstruktu autonomie se z hlediska vývoje morálky jeví jako zcela oprávněné, ať již s ohledem na Piageta, nebo teorie vývoje v adolescenci. Autonomie adolescentů se vyznačuje odpoutáváním od konkrétních autorit (rodičů, vychovatelů) a probíhá na pozadí zařazení do skupiny vrstevníků (Macek, 1999). Protože se nepotvrdilo původní očekávání, že tato nová stádia budou vývojově uspořádána, to znamená, že autonomní stádium 4B musí být dosaženo prostřednictvím heteronomního stádia 4A, byla dimenze heteronomní – autonomní usuzování ponechána jako nezávislá na původní škále (Colby, Kohlberg, 1987).

Autoři zúžili Piagetovo vymezení autonomního vývojového stádia o další kritéria odvozená od Kanta. Vedle Piagetových kritérií: svobody, respektu, vzájemnosti a konstruktivismu doplnili také Kantova kritéria, která jsou charakteristická pro postkonvenční úroveň: zvnitřněnost, preskriptivnost, hierarchické uspořádání, univerzálnost. Kombinace těchto dvou kategorií kritérií, která se vztahují ke dvěma zásadně odlišným konstruktům, nemůže být přínosná a k řešení nepřispěla ani redukce kritérií na vzájemnost (balancing), univerzálnost a preskriptivnost, kterou provedl J.C.Gibbs se spolupracovníky (Gibbs, Basinger, Fuller, 1992). Jejich přístup, má-li být uplatněn důsledně, opět přesouvá tuto kategorii na úroveň Kantovy morální autonomie. Podle metodiky těchto autorů jsou ovšem tyto znaky zkoumány nikoli v rámci celkového zdůvodnění řešení, ale pomocí cílených doplňkových otázek. Například pro zjištění preskriptivnosti: „Měl by Heinz lék ukrást,

jestliže svou ženu nemiluje?“. Pro zjištění univerzality: „Pokud by umírající osoba nebyla Heinzova žena. Měl by Heinz ukrást lék pro cizího člověka?“.

Empiricky byl zjištěn těsný vztah mezi těmito dvěma znaky. Navíc, takto pojatý konstrukt heteronomie – autonomie je – vedle Kohlbergových stupňů morálního vývoje – dalším významným prediktorem morálního jednání (Blasi, 1980, Krettenauer, Edelstein, 1999).

Z našeho pohledu nacházíme u Kohlbergovy teorie čtyři okruhy problémů:

- Kategorie jsou příliš těsně spojeny s jejich empirickým vyjádřením, které je primárně vyjádřením **intuitivních, tentativních předpokladů**. Autoři sice věnovali desítky let empirickému ověřování těchto kategorií, ale chybí sekundární abstrakce a generalizace, kterou by bylo možno dospět k novým (upraveným) kategoriím, které by lépe postihly variabilitu všech nově získaných dat, která prokazatelně spadají do definované množiny tříděných prvků (srovnej Kohlberg, 1982. s. 515, citace viz výše)
- Kategorie uspořádané podle funkční úrovně (Kohlberg hovoří o tom, že vyšší stádium asimiluje prvky nižších a akomoduje vyšší) **musí být definovány také z hlediska procesu**. Můžeme předpokládat, že za morálním vývojem nestojí jediný proces nebo schéma. Na něčem se více podílí kognitivní vývoj (stádium 1 se po 10 roce téměř nevyskytuje), na něčem se více podílí nápodoba, sociální učení, něco vyžaduje specifickou zkušenost nebo dokonce formální přípravu. Něco je více závislé na vnějších podmínkách, něco na vnitřních dispozicích a schopnostech. To nic nemění na tom, že můžeme za standardních podmínek zjistit postupnou následnost jednotlivých stádií, protože některé nebo všechny tyto faktory mohou působit vzájemně synchronně, nebo se vzájemně podmiňovat. Kohlberg také (1982) popírá výskyt případu, který by vylučoval postupnost, tranzitivnost a ireverzibilitu – tedy tvrdí, že jeho kategorie jsou pořadově uspořádány. Bez porozumění těmto faktorům je snadno možné, že u některých souborů, kde jsou změněny některé podmínky, docházíme k artefaktům nebo neporovnatelným závěrům.
- **Neoprávněný hodnotící přístup k hierarchii kategorií**. Tyto kategorie jsou prezentovány ve smyslu: „Čím vyšší kategorie, tím morálnější člověk“. Odtud také pramení prudké útoky všech skupin, které nedosahují nejvyšších stupňů. Co znamená být na vyšší úrovni morálního vývoje v běžné situaci? Na první úrovni nepomohu příteli v nouzi, protože mi za to hrozí trest, na druhém stupni mu nepomohu, protože by mě společnost odsoudila a porušil bych zákony, na třetím stupni mu nepomohu proto, že kdyby to byl někdo jiný, tak bych mu v takové situaci určitě nepomohl. Nepomohu mu sice ani v jednom případě, ale vyšší úroveň přináší mnohem propracovanější a bohatší reprezentaci dané situace v širším kontextu a dává tedy předpoklady pro lepší adaptaci

v sociální situaci. Hierarchie tak oprávněně odkazuje na „lepší šanci přežití“, ale interpretace této hierarchie (i mezi vědci) se poněkud „z vulgarizovala“.

- Vytržení morálního usuzování z procesu jednání, a to přesto, že Kohlberg a jeho spolupracovníci návaznou aktivitu zkoumaných jedinců v některých souvislostech zjišťovali. Na to intuitivně narazila Gilliganová, když nechala respondenty vypovídat o svém usuzování v **procesu jednání** a ony jí vypovídaly o odpovědnosti, neboť lidé se více cítí odpovědní za fyzické lidi, s nimiž jednájí, nežli za nekonkrétní představy.

Psychoanalytický přístup

Zakladatel psychoanalýzy S. Freud (1968) vtělil řešení problému morálky přímo do své teorie osobnosti. Jeho tři úrovně id – ego – superego v sobě nesou jak dynamický, tak řídicí prvek jednání.

- Vývojově nejmladší úroveň „id“ představuje pudovou složku osobnosti směřující k bezprostřednímu a maximálnímu uspokojení,
- ego tvoří realistickou strukturu řídicí adaptované dosahování cílů,
- struktura superego tvoří korektivní, sociálně determinovanou úroveň, která je vývojově nejmladší.

Z napětí a souladu mezi ego a superego vznikají kladné a záporné jáské – morální emoce jako hrdost, zahanbení a vina, které korigují jednání. Superego se vytváří kolem 6. roku věku. Základem pro utváření norem chování je rodič stejného pohlaví, k němuž se dítě vztáhne po překonání tzv. Oidipova komplexu (u chlapců) a Elektřina komplexu (u dívek). Postupně se s rodičem nejen identifikuje, ale přebírá a internalizuje jeho morální standardy.

Na Freudově teorii, přes všechnu její metaforičnost, je pozoruhodné postižení a diferencování animální (nebo postanimální) pudové složky osobnosti (id) v protikladu k interiorizovaným sociálním obsahům (superego) a korektivní funkce emocí. Tuto funkci můžeme charakterizovat jako kontrola dodržení tradice a řádu, jak byly internalizovány v superego.

Některé novější psychoanalytické teorie (Loevinger, 1976, Kegan, 1982) nekladou takový důraz na funkci Oidipovského a Elektřina komplexu a soustřeďují se spíše na dynamickou stránku ego. R. G. Kegan (1982) se ve své teorii jednání založené na vývoji ego pokouší nejen o vysvětlení variability jednání, ale o vysvětlení aktivity vůbec:

A bottom of it is a conception of life force itself and how we figure in it. ...

Above all, the equilibrium to which it attends is not so much within the organism as between the organism and environment. (Kegan, 1982, s. 8)

Vychází z kritiky klasického psychoanalytického homeostatického modelu motivace – lidský jedinec je uzavřený systém, jehož optimum – dosažení rovnováhy – je motivací lidského jednání. Homeostázu, která je také pro něj zdrojem dynamiky, chápe již na úrovni otevřených biologických systémů, nikoli uzavřených systémů 19. století. Pro vyjádření přesahu mezi organismem (organisms) a prostředím užívá Piagetův (1970) pojem *equilibrace*. Adaptační procesy asimilace a akomodace jsou zdrojem dynamiky napětí subjekt – objektového vztahu:

...ongoing conversation between the organism and the world, a process of adaptation shaped by the tension between the assimilation of new experience and the old “conversational grammar” and the accommodation of the old grammar to new experience. This eternal conversation is panorganic: it is central to the nature of living things. ...this conversation is not one of continuous augmentation, but marked by periods of dynamic stability or balance, followed by period of instability and, tentatively, qualitatively new balance. ...The guiding principle of such a truce – the point that is always at issue, and renegotiated in the transition to each new balance – is what, from the point of view of organism, is composed as “object” and what as “subject”, to what extent ... does the organism differentiate itself from (and so relate itself to) the world. (Kegan, 1982, s. 8)

Tato dynamika je východiskem pro všechny biologické i psychické procesy. Je výhodou tohoto modelu, že výkladový rámec není zatížen principem finality. Vedle toho se však Kegan neubrání implicitní dialektice protikladů, založené na kontrapozici subjektu a objektu.

Vývoj morálky je charakterizován jako vývoj ega v subjekt objektových vztazích. Vývoj ega Kegan popisuje ve vztahu ke Kohlbergovým stupňům morálního vývoje, nebo spíše, v závislosti na těchto stupních. Například změna při nástupu adolescence (přechod 2. – 3. stádium na Kohlbergově stupnici) je z hlediska subjekt – objektových vztahů přechod od potřeb a přání jedince jako subjektu (já jsem má přání) k jejich vymezení jako objektu pozornosti dítěte (já mám přání). Tím, že se potřeby a přání svým způsobem oddělí od jedince, může s nimi zacházet, koordinovat jejich dosahování s jinými a chápe, že podobný subjekt – objektový vztah k nim mají také jiní lidé. Na tomto základě může jedinec konstituovat svůj interpersonální vztah. Současně se toto interpersonální pojetí transformuje ve vzájemnost s pochopením jejich požadavků a závazků. S touto konstrukcí se mění i subjekt – objektové vymezení. Já se stává interpersonální a má práva jsou omezena. Sullivan (1953) charakterizuje tuto změnu jako přechod od společné aktivity

ke spolupráci (from cooperation to collaboration), Loevinger (1976) ve své teorii vývoje ego ji charakterizuje jako přechod ke konformismu.

Při dalším přechodu (4. stupeň Kohlbergovy škály) se interpersonální aspekt stává objektem. Nová rovnováha těchto vztahů je ustanovena obecnými normami, zákony a konvencemi. Meze této úrovně jsou dány tím, že absolutnost práva nedává jedinci možnost přesahu. Prožitky spojené se vzájemností zůstávají stále významné, ale jsou relativizovány v kontextu rolí a norem. Maslow (1968) charakterizuje tuto fázi orientací na hodnocení a sebehodnocení.

Přechod na vyšší stupeň toto omezení překonává tím, že společnost se stává objektem pozornosti jednotlivce. Na tomto stupni si jedinec vytváří teorii, v jejímž rámci vztahuje instituce a normy k principům, na nichž jsou postaveny. Spravedlivé není již odvozováno z legálního, ale legální z širšího pojetí spravedlnosti. Tato teorie je na úrovni osobnosti vyjádřením hlubší struktury nového self, které integruje interindividualitu. Takové self jedinci umožňuje rozličné identity. Jedinec již není svými povinnostmi a svými činnostmi, ale „má“ povinnosti nebo činnosti.

Keganův teoretický přístup, nehledě ke kritice jeho úprav původní Freudovy koncepce (Loevinger, 1982), je problematický minimálně ze dvou hledisek.

- Jednak vytrhává Piagetův termín equilibrium z původního konstruktivistického kontextu (tomu se ovšem nevyhnul ani Kohlberg), který používá jako taologické zdůvodnění transformací struktury já, aniž by tento mechanismus kognitivně blíže popsal.
- Na druhé straně ovšem nelze tuto teorii pominout jako výklad vývoje morálky z hlediska vývoje ego

Sociálně – kognitivní teorie A. Bandury

Teoretický přístup A. Bandury (1979, 1983, 1989, srovnej také Janoušek, 1992) se svou koncepcí odlišuje jak od psychoanalytického, tak od kognitivně – vývojového přístupu, o nichž jsme již pojednali. Ačkoliv bývá přiřazován k teoretikům sociálního učení, jeho sociálně – kognitivní teorie, v jejímž rámci přinesl světové psychologii několik nových přínosných konstruktů, je mnohem širší, nežli by vztahový rámec teorie sociálního učení připouštěl.

Bandura považuje označení teorie sociálního učení za zužující ...(z důvodu) ...tendence ke komplexní, ne pouze dílčí psychologické teorii, jakou by teorie sociálního učení nutně byla. (Janoušek, 1992)

Jeho přístupem se budeme podrobněji zabývat nejen proto, že jeho teorie je jedním z významných způsobů vysvětlení morálního chování, ale také proto, že

jako jediná se propracovaně zabývá zpracováním sociálně sdílených obsahů a jejich vlivem na jednání.

Bandurova teorie při výkladu chování člověka integruje nejrůznější faktory, které je prokazatelně určitým způsobem ovlivňují, ale které jsou definovány a zkoumány v rámci různých psychologických systémů – kognitivní procesy a obsahy, biologické a osobnostní faktory, faktory prostředí a chování jako zdroj informací o průběhu vlastní aktivity. Bandura modelově hovoří o třech kategoriích faktorů:

- spojených s jedincem,
- spojených s prostředím a
- chování,

kteří nejsou navzájem propojeny v řetězec nebo kombinaci lineárních kauzálních vztahů. Kauzální vazby mezi jednotlivými kategoriemi faktorů v modelu jsou důsledně reciproční a vzájemně závislé. Tomu, abychom model mohli chápat jako model systému a nikoli jako kauzální model, ovšem brání skutečnost, že jednotlivé „prvky“ modelu jsou ve skutečnosti kategorie prvků, nikoliv však subsystémy v pravém smyslu.

To fully understand personal causation requires a comprehensive theory that explains, within a unified conceptual framework, the origin of beliefs of personal efficacy, their structure and function, the process through which they operate, and their diverse effects. (Bandura, 1995, s. 2)

Záměrné lidské jednání je řízeno představou cíle. Lidé si vytvářejí představy své aktivity a anticipují pravděpodobné důsledky těchto prospektivních akcí. Na základě toho si stanovují cíle a plánují průběh aktivity.

Symbolická reprezentace budoucích událostí se stává motivujícím i řídícím faktorem jednání. Kauzální vztahy mezi jednotlivými představami se stávají incentivy aktivity a současně je usměrňují. Lidská aktivita není řízena vnějším efektem chování ve fyzikálním smyslu, nýbrž zprostředkovaně prostřednictvím sebereflexe a (self-reactive) jáského efektu, které umožňují ovlivňovat myšlení, pocity, motivaci a aktivity. Organismus je vzhledem k těmto schopnostem bezprostředně nezávislý na svém okolí – sebeurčující (self-directed).

Mechanismus seberegulace probíhá na základě tří hlavních funkcí:

- monitorování vlastního chování, jeho determinant a efektů
- posuzování vlastního chování ve vztahu k vlastním standardům a podmínkám prostředí
- afektivní „self-reagování“

Bez **sebemonitorování** jedinec nemůže ovlivnit nejen průběh své aktivity, ale ani její motivaci a cíle. Musí přesně, konzistentně a bezprostředně postihnout svůj výkon, podmínky, za nichž k němu dochází a efekt, který jejich působení vyvolává. Získávání těchto informací je přitom selektivní a konstruktivní. Na selekci se podílejí jak dřívější schémata nebo kognitivní struktury spojená se situací, tak schémata sebezpojetí, která určují, co bude pro jedince významné, a jak bude informace o výkonu i prostředí zpracována a interpretována. Obsahy sebemonitorování spojené se sebehodnocením a self-efficacy vyvolávají emoční reakce, které mohou sekundárně výsledný obsah zásadně ovlivnit. Sebemonitorování tak má zásadní význam nejen pro jednání subjektu, ale také pro jeho autonomní vývoj.

Prostřednictvím neustálého sledování vlastního myšlení, emočních reakcí, chování a vnějších podmínek, za nichž určitým způsobem jedná nebo reaguje, jedinec nachází opakující se vztahy mezi nimi (recurrent patterns). Nalézá zákonitosti mezi vnějšími a vnitřními podmínkami a svým chováním. Někdy je jednání přímo motivováno a vedeno touto sebediagnostickou funkcí.

Obsahy utvořené prostřednictvím tohoto procesu určují autonomní stanovení cílů, a to zejména ve výkonových situacích. Stanovení cílů často zahrnuje již na úrovni představy emoční sebe-ocenění, které zvyšuje volní úsilí a částečně také řídí průběh jednání.

Efekt sebe-ocenění je vyšší, jestliže důsledky bezprostředně následují. Také monitorování průběhu aktivity má tento efekt, který je vyšší v případech, že aktivita je plně záměrná a vědomě řízená. Výsledný efekt je závislý také na tom, zdali je pozornost zaměřena na úspěch nebo neúspěch. Tedy, zdali je pozornost zaměřená na ty stránky jednání, které odpovídají standardům jedince, nebo na ty, které jich nedosahují.

Tyto standardy jedinec získává dvěma způsoby. Víceméně pasivním přebíráním od jiných lidí nebo společnosti, odvozením z reakcí druhých lidí na jeho chování nebo sankcionování tohoto chování ze strany společnosti. Druhá možnost utváření standardů je autonomní a předpokládá reflexi mnoha úrovní vlivů.

Sociální porovnání vlastní aktivity se standardy a chováním jiných lidí, často členů referenční skupiny, podobně jako porovnání změn vlastního výkonu, vyvolává pozitivní emoce – sebeuspokojení, nebo emoce negativní – zahanbení. Tyto prožitky jsou významné a intenzivní zejména v situacích, které jsou z hlediska jedince významné a ovlivnitelné.

Tento jáský efekt tvoří mechanismus, jehož prostřednictvím standardy ovlivňují chování. Tento proces spočívá ve vytváření incentív vlastní aktivity a v anticipaci emoční reakce na její výsledky v závislosti na tom, nakolik tyto výsledky odpovídají standardům (Bandura, 1989)

Jedním za základních mechanismů, které významnou měrou ovlivňují proces jednání, je přesvědčení jedince o vlastních schopnostech úspěšně vést a řídit své jednání. Bandura označil tento konstrukt **self-efficacy**. Je to jádrový konstrukt celé

teorie, který vysvětluje hned celý komplex jevů, jako rozhodování, aspirace, stanovení cílů, míru volního úsilí, průběh uplatnění volního úsilí v průběhu jednání, zdali se uplatní kognitivní schémata, která se vztahují k sebepojetí, ovlivňuje míru a průběh stresové reakce i náchyllost k depresivní reakci. Vedle toho ovlivňuje také zpětnovazební informace o průběhu aktivity získávané prostřednictvím sebe-monitorování a kognitivní zpracování těchto informací.

...a self-system is not a psychic agent that controls behavior. Rather, it refers to cognitive structures that provide the referential standards against which behaviour is judged and a set of subfunctions for the perception, evaluation and regulation of action. Bandura, 1983 s.29

Bandura (1983) předpokládá, že nemorální nebo antisociální jednání není ve většině případů způsobeno poškozením nebo vývojovým omezením kognitivních a emočních struktur. Lidé jednájí způsobem, který považují za morální i tehdy, když je jejich jednání ze sociálního hlediska považováno za nemorální. Tento rozpor mezi individuálním a – řekněme – sociálním posouzením určitého jednání není způsoben absolutní nemožností hodnocení vlastního jednání a jeho důsledků, ale omezením nebo vyřazením tohoto hodnocení v konkrétní situaci.

Acquisition of self-regulatory capabilities does not create an invariant control mechanism within the person. Self-evaluative influences do not operate unless activated, and many situational dynamics influence their selective activation. (Bandura, 1983, s. 31)

Protože se tyto seberegulační schopnosti utvářejí zejména na základě sebemonitorování a observačního učení, jejich fungování je závislé jak na sociálních faktorech, tak na kognitivní reprezentaci dané situace. Bandura popisuje několik mechanismů, jež umožňují omezení nebo vyloučení negativních dopadů nemorálního jednání na sebehodnocení (Bandura, 1989):

- Jestliže je vztah mezi aktivitou a jejími neblahými důsledky pro subjekt nejasný, nebude jim přikládat takovou váhu, aby se danému jednání vyhnul.
- Z hlediska neblahých důsledků, které jsou pro jedince důležité, může být v jeho zájmu restrukturována celá reprezentace tak, aby byla morálně přijatelná nebo žádoucí. Například ideologicky vznešený cíl světí prostředky, které by byly ve svých bezprostředních důsledcích pro jedince nepřijatelné. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let takto viděli jako morálně naprosto žádoucí věznění svých spoluobčanů nejen komunističtí vězňitelé, ale v některých případech také jejich komunističtí vězňi.

- Recipročně se takové jednání jedinců může stát sociální normou, která ospravedlňuje původně amorální jednání a umožňuje, aby se dokonce stalo zdrojem hrlosti.
- Přijetí odpovědnosti za řešení situace – tedy přijetí odpovědnosti za důsledky jednání je významným faktorem spojeným s reprezentací situace. Pro lidi nejsou natolik problematické nemorální důsledky určitého jednání, jestliže se nepovažují za odpovědné za tyto důsledky, nebo je tato odpovědnost rozložena neadresně mezi více lidí.
- Negativní sebehodnocení může být omezeno nebo také vyloučeno porušením ekvivalence vůči určité skupině lidí. Jestliže je určitá skupina (často minorita) sociálně suspendována, ať již na základě předsudku nebo dokonce oficiální ideologie, jedinec, který je takto sociálně ovlivněný, bude ve svém morálním jednání diferencovat mezi členy své vlastní a takto vyčleněné skupiny. Příkladem může být slavný Zimbardův experiment. (Bandura, 1983)

Teorii Alberta Bandury musíme považovat za velmi komplexní, propracovanou a vysoce konzistentní koncepci, která je dobře empiricky podložena. Data, fakta a modely, které přináší, nelze pominout a vzhledem k pojmové blízkosti našeho přístupu je využíváme, nebo alespoň integrujeme.

Oproti jiným koncepcím, pracujícím s jáskými obsahy, přináší hodnotný konstrukt „self-efficacy“. Jeho užití v naší práci v rámci struktury mentálních obsahů je v souladu s pojmovým vymezením tohoto konstruktu v Bandurově teorii. Jsme pouze zdrženlivější ve vztahu k jeho „multifunkčnosti“, neboť jsme přesvědčení, že vedle těchto prvků mentální struktury (self-efficacy) se na jednání podílí mnoho dalších strukturálních i obsahových charakteristik mentálního systému.

V naší práci se snažíme využít Bandurova přístupu, ať již z hlediska zprostředkování mezi sociálními a mentálními obsahy, uvědomování si vlastních obsahů myslí při přípravě a v průběhu jednání, tak z hlediska uspořádání mentální struktury a její dynamiky. Přitom se snažíme vyhnout tomu, abychom rozšířili řady těch, kteří Bandurovy konstrukty (zejména self-efficacy) vytrhnou z původní pojmové struktury a nechávají ho žít svým vlastním životem.